

שדמות ורוח

מחוות הוקרה וידידות לאברהם שפירא

עורכים

אביהו זכאי • פול מנדס-פלור • זאב גריס

כרמל • ירושלים

(המדומיינת, כמובן) שמר לעצמו האב הקדמון הקנאי את כל הנקבות וגירש את בניו המתבגרים, עד שאלה חברו לרצוח אותו ולאכול את בשרו. פרויד העתיק את "המנהג הקמאי" הזה לתקופה היסטורית ויצר אנלוגיה בין "האב הקדמון" של הלהקה הקמאית ל"משה המצרי". לבסוף השלים את המדרש הזה באנלוגיה בין זיכרון מודחק של טראומה מתקופת הילדות של יחיד, מצד אחד, וזיכרון מודחק של מאורע טראומטי שחוה ציבור בשחר קיומו, מצד אחר. לפי פרויד, מדובר בזיכרון מדוכא ומודחק, שנצפן בתת-מודע הקולקטיבי והונחל מדור לדור לא על ידי מסורת בכתב אלא ב"זיכרון הגנטי" הקיבוצי.

התוצר הסופי של הלך-המחשבה הזה הייתה טענתו, כי אחרי מאות שנים עוררו הנביאים בעם ישראל תודעת אשם וחרטה על החטא הקדום שחטא במעשה ה"רצח", מה שהביא לכך שהתעוררה בו תשובה, שהולידה "שיכרון של התמסרות לאל". כתוצאה מהתעוררות הזיכרון המודחק היהודים קיבלו על עצמם עול מצוות; מצוות שהפכו ל"חמורות, ומיסרות, ואפילו דקדגניות", והולידו "סגפנות והתעלות מוסרית" שהעלתה את היהודים ל"פסגות של מוסר".

פרויד הוסיף הערה, שלא תמיד נתנו עליה את הדעת, שיש בה כדי לערער על תיאוריית הזיכרון הגנטי וגם על הדיוקן הקיבוצי האידיאלי הזה של היהודים, כציבור שהתרום ל"פסגות המוסר" בגלל ייסורי חרטה נורשים: מצד אחד פרויד התפעל מ"המוסריות האימננטית" של היהודים, אך בוודאי ידע כי המקרא מעיד שהנביאים לא הצליחו לעורר בעם חזרה בתשובה ולא התעלו לדרגה גבוהה של מוסריות ואינטלקטואליות. אדרבא: נתמלא ארצו אלילים למעשה נדיו ויפתחו לאשר עשו אצבעותיו (ישעיה א, ח). לכן כתב כי היהודים השיגו את פסגות המוסר "לפחות בתורה ובהלכה"; במילים אחרות, הם לא נהגו ב"מציאות" לפי כללי המוסר המחמירים, ואלה עברו בכתב מדור לדור, אך נותרו "על הנייר", "בתורה ובהלכה" – כאידיאל, או כאוטופיה של מוסר.

גם לא ברור מניין שאל פרויד את הטענה, שמשה ותורתו נשתכחו עד הופעת הנבואה. לפי הסיפור המקראי, זכרם של משה ושל תורת משה לא נשתכח כלל ועיקר: אין פארוך רק שני לחות האבנים אשר הנם שם משה בחרב אשר פכת יהוה עם בני ישראל בצאתם מארץ מצרים. (מלכים א, ח, ט), ועוד: כי אתה הבדלתם לך לנחלה מכל עמי הארץ כאשר דברת בידי משה עבדך בהוציאך את אבותינו ממצרים ארץ יהוה. (מלכים א, ח, נג).

כאמור, המקרא מציע פרשה אחרת, שהיה ניסיון להשכיחה, ופרויד היה יכול, לשיטתו, למצוא בה נקודת מוצא להסבר אחר ל"ייחוד" המהות של העם היהודי. כוונתי לפרשה מכוננת ב"ביוגרפיות" של משה ושל ישראל הקדום כאחת, כמסירתה בחומש – מעשה עגל הזהב, שלפיו לא העם הוא שקם להרוג את "האב", אלא ה"אב" הוא שהרג את "הבנים". לפי הסיפור המקראי, כשירד משה בפעם הראשונה מהר סיני כשבידו לוחות הברית, הוא מצא את העם מחולל סביב עגל הזהב, והגיב, על דעת עצמו. בחומרה ובאלימות:

יעקב שביט

"אין כל דור ודור שאין בו אונקיה מחטאו של עגל" – מדרש פרוידיאני*

זיגמונד פרויד, כן, שוב פרויד, בספרו האחרון, משה האיש והדת המונותאיסטית (1939), כינה בשם "משחקי שכל" את מה שהגדיר כ"פלפול סכולסטי ותלמודי", המתאפיינים באדישות "למרחק שהשערתם רחוקה מן המציאות". פרויד עצמו לא התעלם מהביקורת על המרחק הקיים בין התיאוריה שהציע בספרו האחרון – שרכים רואים בו את "צוואתו" – ובין "המציאות", או נכון יותר, בין התיאוריה ובין "האמת ההיסטורית", וחרף זאת דבק ב"משחק השכל" שהציע בספר הזה.

השאלה מדוע פרויד דבק בתיאוריה הזאת העסיקה שורה ארוכה של מחברים, שדגו בו כמעט מכל היבט אפשרי, לא מעט בהקשר של "יהדותו" של פרויד. ענייני כאן לא לחזור לדון במקומו של הספר בביוגרפיה האינטלקטואלית של פרויד, ולא ב"יהודי האקסיסטנציאלי" שדימה (בלי לתת תוכן של ממש ל"יהדותו"), אלא ללכת בדרכו, ומנקודת המוצא הזאת לטעון כי פרויד התעלם מפרשה מקראית אחרת, שבוודאי הכירה – פרשת עגל הזהב. זו יכלה להציע לו מדרש אחר על סיבות האנומליה האימננטית בקיום היהודי ועל מהותה – מדרש שיהיה, אולי, פחות "רחוק מן המציאות" מהמדרש או "משחק השכל" שהציע בספרו משה.

מהו "משחק השכל" של פרויד? הוא נפתח בטענה, כי אפשר להבין תופעות דתיות "רק על פי הדגם המוכר לנו של התסמינים הנזכרים של הפרט", והוא ממשיך "בגילוי" של "התסביך הנזכר", שהוא לדעת פרויד השורש של אמונת הייחוד היהודית: לדעתו, התסביך הזה הופיע בעם היהודי כתוצאה מהירצחו של משה בשיטים על ידי יוצאי מצרים. עתה, כדי לתת עילה למעשה ה"רצח" הזה, הפך פרויד את משה ל"מצרי" שביקש להנחיל לעם הנוודים ה"פרימיטיבי" שאותו הנהיג את "המונותאיזם" של פרעה אח'נאטון. פרויד אמנם הודה, כי הדעה שמשה היה מצרי הובאה תמיד "בלי צל של הוכחה", אך בד בד הצהיר, כי קבלת הסיפור הבדיוני הזה כ"עובדה היסטורית" היא "כורח פסיכואנליטי".

כאן התאים פרויד את הסיפור הדמיוני על רצח משה לתיאורית הטוטמיזם, שאותה שאל מהספרות האנתולוגית בת הזמן – תיאוריה שלפיה ב"להקה הקמאית"

* מזה שנים דוחק בי פצי לכתוב על "יהדותו של פרויד", ואף העביר לרשותי חומרים על הנושא שהיו שמורים איתו. אולי עוד יגיע הזמן למלא את משאלו, ועד אז, אני מקווה שיימצא עניין גם במובא כאן.

"אין כל דור ודור שאין בו אונקיה מחטאו של עגל" – מדרש פרוידיאני 267

רחמים הרגו 24 אלף איש וכול היתר ניצלו" (מהד' ס' דניאל-נטף). גם כאן, משה ולא אלוהים, הוא האחראי להרג.

רש"י פירש, כי אמנם העונש על עבודה זרה הוא סקילה, ואולם מכיוון שעדיין לא נמסרו לעם דינים מפורטים בנוגע למיתות בית דין, הומתו החוטאים בחרב; ובכל מקרה, החוטאים והגענשים כמוות היו מבין "הערב רב" שהסתפח למחנה יוצאי מצרים.

בספר הכוזרי מסביר "החבר" למלך כוזר את חטא העגל בכך, שבני ישראל עשו תמונה, דבר שנאסר עליהם, וייחסו "כוח אלוהי לדבר אשר עשו בידיהם ומרצונם, בלי אשר באה על כך מצות האלוה". לפי החבר, התעוררה בעם מחלוקת בשאלה האם יש צורך ב"תמונה" (פסל), ואהרן בנה את העגל כדי לגלות מי הם המאמינים בצורך ב"תמונה". זאת ועוד, אומר החבר, רק "שלשת אלפים מתוך שש מאות אלף יוצאי מצרים עברו עבירה ונהרגו" (הכוזרי, מאמר ראשון, צז).

שד"ל (שלמה דוד לוצאטו) פירש, כי אף-על-פי שהעגל לא היה עבודה זרה ממש, הוא היה התחלה לעבודה זרה, ולכן "הוצרך האל בתחילת הוויית האומה לבער החוטאים ולהשאיר לכל העם זיכרון נורא [הדגשה שלי] למען לא יתחילו להידמות לעובדי אלילים" – זיכרון שכזכור לא הועיל.

גם אצל ררשנים בני זמננו נתפסת פרשת העגל כחלק ממסכת המשברים והמבחנים שעם ישראל נדרש לעבור עד שנהייה ל"עם נבחר". אפשר היה אפוא להתעלם כליל מהפרשה, כפי שעשה, לדוגמה, נפתלי הרץ וייזל בשירי תפארת (1802-1789), האפוס שלו על יציאת מצרים; או להמעיט בחשיבותה, כמו שעשה בובר, שכתב על "מרירה" ו"קרב דמים", "שהצד האופייני בו הוא שהקרקע עובר ודאי בתוך שבט לוי, כיוון שמושה מהלל את בני לוי הנאמנים לו (פס' כט), שלא חסו על בניהם ואחיהם. המרידה נתפתחה כנראה עד למחלוקת פנימית בשבט לוי, שעתה יצאה מן הכוח אל הפועל" [בובר, משה, עמ' 186].

נמצאו חכמים שמצאו בפרשה משמעות עמוקה יותר: "אין כל דור ודור שאין בו אונקי אחת מחטיו (חטאו) של עגל", או בגרסה אחרת, "אין לך כל דור ודור שלא נטל אונקי אחת של עגל" (מדרש רבה, קהלת, פרשה ט, יא). אבל הדברים האלה לא נאמרו כדי להקל בחטאו של "דור המדבר", וכוודאי לא כדי להסתייג מעונשו. אם נלך בשיטת "משחק השכל" הפרוידיאני, נוכל לומר כי לא היה בכוחה של ההשכחה למחוק את זכר העונש על חטא העגל. הוא נטמע ב"זיכרון הגנטי" והוליד תודעה של אימה מתמדת מעונש; עונש שיכול לבוא גם על ידי "שליח", כלומר על ידי צר ואויב שימלא את התפקיד של "שבט האל", זה ש"נתן [יתן] על ברזל על צוארך עד השמידו אתך" (דברים כה, מח). אם אכן בכל דור ודור טבוע בעם מעט מחטא העגל, הרי שהאימה מעונש היא חלק בלתי נפרד מ"התודעה הגנטית" של העם.

ואולם, לא היה צורך ב"טראומה" של העונש על חטא העגל כמאורע קמאי, מיתי או פרדיגמטי. אימים בחורבן, בגלות ובהרג הם חלק לא נפרד מאמונת המקרא: "והיו סייף תלאים לך מנגד ופסחך לילה יומם ולא תאמין בסייף. בפקר תאמר מי

יַעֲמֵד מִשֶּׁה בְּשַׁעַר הַמִּחְנָה וַיֹּאמֶר מִי לִיהֲנֶה אֵלִי וַיֹּאסְפוּ אֵלָיו כָּל בְּנֵי לֵוִי. וַיֹּאמֶר לָהֶם כֹּה אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שִׁימוּ אִישׁ חֶרְבּוֹ עַל יָרְכוֹ עֲבְרוּ וְשׁוּבוּ מִשַּׁעַר לְשַׁעַר בַּמִּחְנָה וְהָרְגוּ אִישׁ אֶחָיו וְאִישׁ אֶת רֵעֵהוּ וְאִישׁ אֶת קָרְבוֹ. וַיַּעֲשׂוּ כֵּן לֵוִי כַּדְבַר מִשֶּׁה וַיִּפֹּל מִן הָעָם בַּיּוֹם הַהוּא כְּשִׁלְשֶׁת אֲלָפֵי אִישׁ. וַיֹּאמֶר מִשֶּׁה מָלְאוּ יָדְכֶם הַיּוֹם לִיהֲנֶה כִּי אִישׁ בָּקְנוּ וּבָאָחִיו וְלָתֵת עֲלֵיכֶם הַיּוֹם בְּרָכָה. (שמות לב, כו-כט)

ואם לא די בכך, אלוהים לא הסתפק בעונש הקולקטיבי הזה, והוסיף עליו כששילח בעם מגפה: "וַיִּגַּף יְהוָה אֶת הָעָם עַל אֲשֶׁר עָשׂוּ אֶת הָעֵגֶל [...] (שמות לב, לה) – מגפה שמספר המתים בה לא נמסר.

הניסיון להשכיח את ההרג הזה בחורב מתחיל כבר בדברי משה בספר דברים: כשמושה מצא את העם חוטא בעשותו "עגל ומסכה", הוא שכר את הלוחות, שרף וטחן את העגל, ורק תחינתו הצילה את העם – זה שהימרה-את פי ה' "מִיּוֹם דַּעַתִּי אֶתְכֶם" – מחרון אפו של אלוהים, שהתכוון להשמיד את העם כולו (דברים ט, יב-כט), והוא לא מזכיר שם את מעשה ההרג. ההשכחה הזאת נמשכת בשירת האזינו (דברים, כט), ובנאום הפרידה של יהושע בשכם (יהושע, כד), ומסתיימת במקרא בנחמיה: "אָף כִּי עָשׂוּ לָהֶם עֵגֶל מִסֶּכֶה וַיֹּאמְרוּ זֶה אֱלֹהֵינוּ אֲשֶׁר הָעֵלָךְ מִמִּצְרַיִם וַיַּעֲשׂוּ נִצְאוֹת גְּדֹלוֹת" – ה' ברחמי הרבים לא עזב את העם במדבר (ט, יח-יט), ובמזמור קו בתהלים: "עָשׂוּ עֵגֶל בְּחֶרֶב וַיִּשְׁתַּחֲווּ לְמִסֶּכֶה. וַיִּמְיְרוּ אֶת כְּבוֹדָם בְּתַבְנִית שׁוֹר אֲכָל עֵשֶׂב. [...] וַיֹּאמֶר לְהַשְׁמִידָם לִוְיִל מִשֶּׁה בְּחִירוֹ עָמַד בְּפָרָץ לִפְנֵי לְהָשִׁיב חַמְתּוֹ מִהִשָּׁחִית."

המקרא מבכר לספר על הנסים שליוו את יציאת מצרים, והפרשנות והאגדה שעסקו בפרשה הזאת נדרשו בדרך כלל לסמליות העגל, לחלקו של אהרן בחטא, ולתפקידם של הלויים, ולא תהו על צדקת העונש הקיבוצי. לעומת זאת, סיפרו כי החוטאים הומתו באופנים שונים: מי שעבד לעגל ("זיבח וקִיטֵר") מת בחרב, מי שרק גיפף ונישק אותו, ומי שרק שמח בלבו על העגל, מת ממחלת בטן ("הדרוקן"); או לפי גרסה אחרת, מי שהיו עדים לחטא, או שהוזהרו שלא לחטוא ובכל זאת חטאו, מתו בחרב (בבלי, יומא, סו ע"ב). העונש בא בלי להבין את מצוקת העם הממתין לשוֹבוֹ של משה, ובלי לאפשר לחוטאים חרטה ותשובה, וזאת כדי "לטהר" בחרב את המחנה, וכאזהרה לבאות.

גם בדורות הבאים לא היו הסתייגויות מהעונש על מעשה העגל. פילון האלכסנדרוני (חיי משה) בחר לא להזכיר את ההרג בחורב, ומזכיר רק את החטא והעונש כשיטים (במדבר, כה), שם מתו עשרים אלף מבני ישראל במגפה. לפי פילון הומתו החוטאים על ידי "אנשים מבין הדבקים בכיבוש היצר וביראת שמים לפי פקודת משה וכדוגמתו [של פנחס, בנו של הכהן הגדול] והרגו בכת-אחת את כל קרוביהם וידידיהם שהשתתפו בעבודת-הגילולים. על ידי כך טיהרו את טומאת האומה בעונשם הנחרץ של האשמים והצילו את כל השאר שהוכיחו בעליל את נאמנותם ליראת-שמים. לא חמלו על שום אחד משאר-יבשרם החייבים בדין... בלי

איום פיזי על קיומו של העם, הסיבה היא ש"האב" שלח את "שבט העמים" להעניש את עם ישראל. ואולם, מדרש כזה היה זר לעולמו של פרויד, שלא נדרש לשאלה האם אפשר לסיים אחת ולתמיד את המחזוריות ההיסטורית של גאולה – חטא – עונש – גאולה.

פרויד לא היה יכול לקבל את הרעיון המקראי שגאולה מותנית בתשובה: "יעזב רשע דרכו ואיש אָנן מחשבֹתיו ויָשֹׁב אֶל יְהוָה ויִרְחַמְהוּ" (ישעיה נה, ז); "שימו לבבכם לכל הדברים אשר אנכי מעיד בכם היום אשר תצונם את בניכם לשמור לעשות את כל דברי תַּוְכָּה הַזֹּאת (דברים לב, מו) – ולא היה יכול לקבל את דברי ר' אליעזר, "אם ישראל עושין תשובה נגאלין ואם לאו אין נגאלים" (סנהדרין צז, ע"ב).

לעומת זאת, לפי "מדרש שכל" אחר, אוטופיה היא האפשרות שכל ישראל (ובכללם פרויד) יעשו תשובה ויטהרו עצמם גם מה"אונקיה" של חטא העגל. את האימה הקיומית אפשר להסיר רק על ידי האמונה שישראל הוא "עם הבחירה", ולכן ה' ימחל לו למרות חטאיו ועוונותיו: "אֲנֹכִי הוּא מִתָּה פֶּשְׁעֶיךָ לְמַעַנִי וְחַטֹּאתֶיךָ לֹא אֶזְכֹּר" (ישעיה, מג, כה), או, לחילופין, על ידי השכחת "האב" כעריץ, כלומר, לא הוא "האחראי" לאיום הקיומי, ולפורענויות ואסונות. מאידך גיסא, הוא זה המביא את הגאולה, וזו תתממש בחזרה לעד ל"ארץ המובטחת", באדנות עליה, ובנקמה באויבי העם. היא תתקיים לא כגמול על "תשובה", אלא משום שאלוהי ישראל קובע את סדרי עולם: "אֲשַׁכֵּיר חֲצִי מִדָּם וְתַרְכִּי תֹאכַל בָּשָׂר מִדָּם תֵּלַל וְשִׁבְיָה מֵרֹאשׁ פְּרָעוֹת אוֹיֵב [...] דָּם עֲבָדָיו יִקּוּם וְנִקָּם יִשְׁיב לְעַרְוֵי וְכִפֹּר אֲדָמָתוֹ עִמּוֹ. (דברים, לב, מב-מג)

ואולם, לא היה בכוחה של השיבה לארץ-ישראל להסיר את "הקללה" ולשחרר את היהודים מהטראומה, כלומר, להסיר את ההתניה הנצחית המרחפת על הקיום של העם. אדרבא, האנומליה הקיומית נמשכת, ואף מטופחת, כאילו שבלי איום קיומי העם אינו יכול להתקיים; ובבד בבד, אולי כמענה לאיום הזה, התפרץ וגאה הביטחון היהיר, כי ה' יהיה תמיד ובכל תנאי לימינו של "עם הבחירה" בארץ-ישראל, גם אם יעבוד לעגל הזהב.

יתן עָרֵב וּבָעָרֵב תֹּאמַר מִי יִתֵּן בְּלֶקֶד מִפֶּחַד לְכַבֵּךְ אֲשֶׁר תִּפְקֹד וּמִמָּרָאָה עֵינֶיךָ אֲשֶׁר תִּרְאֶה (דברים כח, סו-סז). שירת האזינו מנבאת כי בדורות הבאים, כשהעם יחטא בעבודת אלילים – "[...] בְּגוֹי נָבֵל אֲכַעִיסֶם. כִּי אִשׁ קִדְּחָה בְּאִפִּי נִתְיַקֵּד עַד שְׂאוֹל תִּתְּתִית וְתֹאכַל אֶרֶץ וַיִּבְלֶה [...] מִחוּץ תִּשְׁפֹּל תִּרְכַּב וּמִתְדָּרִים אֵימָה גַם בְּחוּר גַּם בְּתוּלָה יוֹנֵק עִם אִישׁ שִׁיבָה [...] אֲשַׁבִּיתָה מֵאֲנוּשׁ זָכָם." (דברים לב, כא-כו) אחרי הפורענות הזאת תבוא הגאולה, אבל לא משום שהעם היטהר גם מה"אונקיה" של החטא הקדמון, וחזר בתשובה, שהרי אין בדברים האלה דרישה לחזור בתשובה – "אין בשירה הזאת תנאי בתשובה ועבודה", כותב הרמב"ן – אלא כעדות לשלטונו של ה' בעולם.

אם כן, לא התעוררות רגשות אשם וחרטה על רצח שלא היה ולא נברא הפכו את היהודים ל"עם מוסרי", אלא האיום התמידי המרחף מעל הקיום היהודי, ולא רק בארץ-ישראל, אלא בכל מקום שבו יחטא. צלו של האיום הזה יצר אנומליה קיומית, כלומר, ייתודו של העם היהודי וגורלו באים לידי ביטוי בכך שקיומו מתנהל תמיד בצלם הכבד של "הברכה והקללה": הוא העם היחיד שקיומו הפיזי מותנה בציות מלא למצוות ש"האב" הטיל עליו; מצוות שהעם קיבל על עצמו למלא אחריהן ללא סייג מכוחה של הטראומה המכוננת, שאם לא כן יענישו "האב" במלוא החומרה: וְהָיָה כֹּאֲשֶׁר שָׁשׁ יְהוָה עֲלֵיכֶם לְהִיטִיב אֲתָכֶם וּלְהַרְבּוֹת אֲתָכֶם כֵּן יִשְׁיֵשׁ יְהוָה עֲלֵיכֶם לְהַאֲבִיד אֲתָכֶם וּלְהַשְׁמִיד אֲתָכֶם וְנִסְחַתְּם מֵעַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר אִתָּה כָּא שְׁמָה לְרִשְׁתָּהּ. (דברים כח, סג)

למה לא בחר פרויד לדרוש על הפרשה הזאת, אף שגם היא הודחקה מהכתובים, כדי להסביר באמצעותה את "מהות הקיום היהודי"? נשער, שלא רק שפרשת העגל לא התאימה לתיאוריה שלו על מקור הדת, תיאוריה שדחתה את רעיון ההתגלות ומעורבות האל בהיסטוריה האנושית, אלא גם משום שהמדרש שאפשר היה להסיק מהפרשה הזאת היה בלתי נסבל: הפרשה הלוא אינה מספרת על "בנים" שמרדו ב"אב" בגלל כללי ההתנהגות הקשים שהשית עליהם, ולכן קמו והרגוהו, אלא מספרת על "אב" עריץ (הלוא הוא משה בשר ודם), שהרג חלק מ"בניו" משום שלא נשמעו לו ולא עמדו בכללים, ואחר כך לא חדל מלאיים על הנותרים בעונשים נוראים שיהיו מגת חלקם אם לא ימלאו את רצונו ולא יישמעו לו: "בְּמִדְבָּר תִּהְיֶה פְּגָרֵיכֶם וְכָל פְּקָדֵיכֶם לְכָל מִסְפָּרְכֶם מִכֵּן עֲשָׂרִים שָׁנָה נִמְעָלָה אֲשֶׁר הָלִינְתֶּם עָלַי." (במדבר יד, כט)

המדרש שפרויד היה יכול להסיק מ"משחק שכל" על הסיפור המקראי הזה הוא, שהקיום היהודי המעוגן בטראומה נובע מהאימה המתמדת מזעפו של "האב" ומ"שבט זעמו", וכי הציות למצוותיו ולציוויו הוא תוצר מובהק של האימה הזאת. הרי "האב" הוכיח לא פעם ולא פעמיים שאינו רק מוכיח ומאיים, אלא גם מעניש בכל החומרה. תיאוריה כזאת הייתה מובילה את פרויד למסקנה, כי לא ייסורי מצפון מודחקים על "החטא הקדום" של "רצח האב" הם שהולידו את ההתעלות המוסרית של היהודים, אלא הפחד "הקמאי" מזעמו של "האב"; ומכאן, שבכל פעם שמרחף